

PARLAR AL BUIT: SILENCI I MEMÒRIA EN LA ÚLTIMA DICTADURA

Erika Martínez Cabrera

Universitat de Granada

erikamartinez79@gmail.com

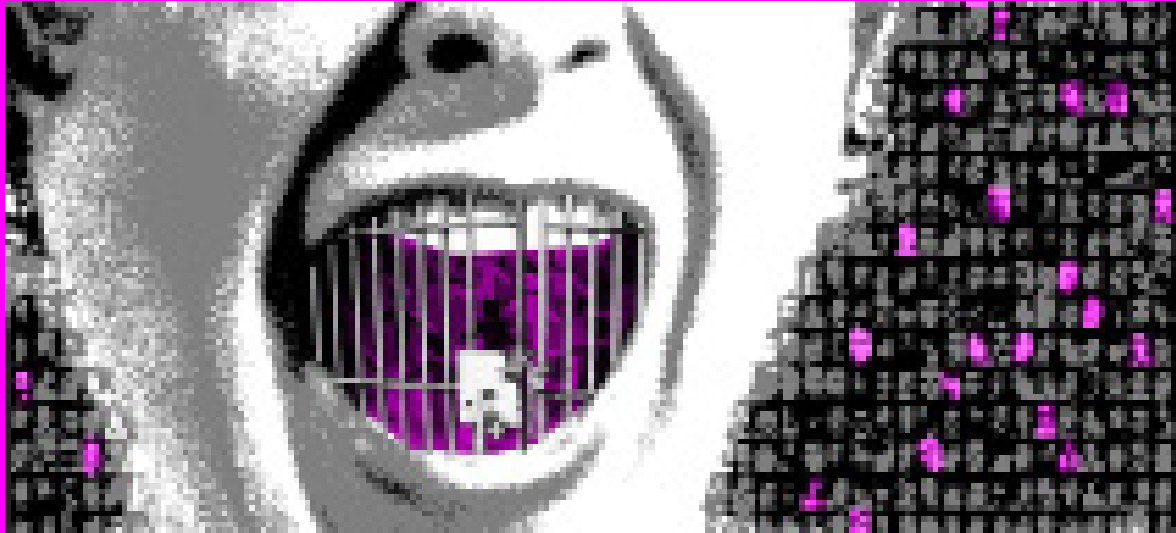
Cita recomanada || MARTÍNEZ CABRERA, Erika (2012): "Parlar al buit: silenci i memòria en la última dictadura argentina" [article en línia], *452ºF. Revista electrònica de teoria de la literatura i literatura comparada*, 6, 105-122, [Data de consulta: dd/mm/aa], <http://www.452f.com/pdf/numero06/06_452f-mono-erika-martinez-cabrera-ca.pdf>

Il·lustració || Nadia Sanmartín

Traducció || Pau Gros Calsina

Article || Rebut: 31/07/2011 | Apte Comitè Científic 15/11/2011 | Publicat: 01/2012

Llicència || Llicència Reconeixement-No comercial-Sense obres derivades 3.0 de Creative Commons

Resum || Aquest article és una anàlisi discursiu de l'última dictadura argentina i la seva articulació a través de les instàncies del silenci i la memòria. Per tal de dilucidar-les, aprofundim en els gèrmens de les tecnologies de la violència i les conseqüències discursives que se'n deriven: l'esgotament de la capacitat col·lectiva de narrar històries, la negació de l'aberració col·lectiva i la perversió del llenguatge. Tot seguit, estudiem els eixos discursius sobre els quals es va construir la ficció del Progrés: el messianisme, el maniqueisme i l'organicisme. Finalment, valorem el procés d'elaboració de nous discursos simbòlics com a resposta al dogmatisme, la creació de ficcions parcials, fragmentades i provisionals que discutiren la història oficial.

Paraules clau || Dictadura argentina | Tecnologies de la violència | Memòria col·lectiva | Silenci | Ficció

Abstract || This article is an analysis of the last Argentinean dictatorship discourse and its articulation through the instances of silence and memory. To elucidate them, we deal with the technologies of violence and its discursive consequences: the exhaustion of the collective ability to tell stories, the denial of collective aberration and the perversion of language. From there, we study the discursive axes through which the fiction of the Process was built on: messianism, manichaeism and organicism. Finally we evaluate the development of new symbolic discourses in response to dogmatism, the creation of partial, fragmented and provisional fictions that challenged the official story.

Keywords || Argentinean dictatorship | Technologies of violence | Collective memory | Silence | Memory.

No existen en la historia de los hombres paréntesis inexplicables. Y es precisamente en los periodos de 'excepción', en esos momentos molestos y desagradables que las sociedades pretenden olvidar, donde aparecen sin mediaciones ni atenuantes, los secretos y las vergüenzas del poder cotidiano.

Pilar Calveiro

0. Introducció. La historia de la dissimulació o el cas alemany

Quines van ser les pràctiques discursives de la darrera dictadura argentina? D'ara endavant tractarem d'escatir-les i analitzar com es van articular mitjançant les instàncies del silenci i la memòria, aprofundint en l'arrel de les tecnologies de la violència i avaluant, finalment, l'elaboració de nous discursos simbòlics, així com la resposta al dogmatisme de la història oficial.

Tal com assenyala Nicolás Casullo (2001), els debats acadèmics sobre l'estat de terror en el qual es va submergir l'Argentina durant la darrera dictadura han recorregut sovint a les reflexions de Walter Benjamin sobre la narració, la violència i la memòria. Segons Casullo, la principal aportació del pensament benjaminista a la reflexió sobre la història recent d'Argentina és la figura del sentinella, «que hospeda el contar del narrador [...], el lugar y el tiempo del relato de la historia, de los usos de la memoria, de la construcción de la experiencia» (2001: 5). El sentinella és – segons Benjamin – l'altra cara d'un narrador en extinció, l'única possibilitat d'existència després de l'esgotament de la capacitat de narrar històries. A «El narrador» (1936), el filòsof afirma que, com a conseqüència de la Primera Guerra Mundial, l'art de la narració es va acabar, i la facultat d'intercanviar experiències es va suspendre:

Con la Guerra Mundial comenzó a hacerse evidente un proceso que aún no se ha detenido. ¿No se notó acaso que la gente volvía enmudecida del campo de batalla? En lugar de retornar más ricos en experiencias comunicables, volvían empobrecidos. Todo aquello que diez años más tarde se vertió en una marea de libros de guerra, nada tenía que ver con experiencias que se transmiten de boca en boca (1991: 112).

El sentinella és algú que espera que s'expliqui la història i que guarda la memòria d'una època fragmentada per la tragèdia. Segons Casullo, permet les discontinuïtats,

interrupciones y suspensiones que resisten a las políticas dominantes sobre la historia. No se trata de una operatoria de transmisión terminológica, de un calculismo teórico, de una traducción sistematizada de análisis. Se trata de una forma de existencia en el lenguaje, de una historia del narrar (2001: 6).

Per tal de seguir en la mateixa línia, pot ser útil fer una breu anàlisi

de les conseqüències ideològiques i discursives de la Segona Guerra Mundial a l'hora d'introduir algunes de les problemàtiques argentines de dictadura i postdictadura. W.G. Sebald detecta a partir del 1945 una resposta col·lectiva similar a la constatada per Benjamin a Alemanya¹. En el seu assaig *Sobre la historia natural de la destrucción* (1999), l'autor apunta com després de la devastació de la guerra, va aparèixer una segona liquidació: la de la memòria, aixafada per una nova realitat anhistòrica que encoratjava a mirar cap el futur tot guardant en silenci tots els fets ocorreguts. (2003:17).

En la col·lecció d'assajos que constitueixen *Language y silencio* (1976), George Steiner reflexiona sobre la manera amb la qual les barbàries polítiques del segle XX i les tecnologies de masses van afectar el llenguatge quotidià, i que van generar dues respostes literàries: la transmissió de la vulnerabilitat de l'acte comunicatiu i la retòrica del silenci (Steiner, 2003:67-8). A «El silencio y el poeta» (1966), Steiner conclou que l'obra de Kafka i la seva «jerigonza burocràtica» és «una profecia exacta» del que dècades més tard va fer el nazisme amb el llenguatge (2003:68). En relació amb aquesta idea, a la novel·la *Respiración artificial* (1980), Ricardo Piglia proposa llegir Kafka des de Hitler. Steiner deixa anar pistes sobre la profecia de Kafka, en assenyalar com a *Cartas a Milena* (1920-22), el novel·lista txec insisteix constantment en l'impossibilitat d'arribar a una dicció literària adequada fent ús d'un llenguatge gastat pels clixés (2003:68).

Per a Steiner, a més de Kafka, també Hofmannsthal, Wittgenstein, Broch i Schönberg són producte de la profunda desconfiança envers el llenguatge que es va desenvolupar en el període d'entreguerres, i extenuada per la certesa que «el idioma alemán no fue inocente de los horrores del nazismo» (Steiner, 2003: 119-120). El llenguatge va ser emprat per a destruir el que hi ha d'home dins de l'home, i les paraules van esdevenir vehicles de terror i falsedat. Avançant-se a les conclusions de Sebald, Steiner afirma que l'oblit va ser un factor clau en la reconstrucció alemanya, l'anomenat «Miracle buit» que serveix de títol per al seu article del 1959. El llenguatge, però, no oblida: «La historia de posguerra del idioma alemán —escriu— ha sido la historia del disimulo» (2003: 128). Aquesta dissimulació es constituiria, no només per silencis calculats, sinó també per la reproducció de gestos i girs col·loquials, de clixés públics que no són més que el revers de la llibertat (2003:94).

Les problemàtiques a les quals va haver de fer front la paraula a Argentina durant les darreres dictadures i durant la transició posterior tenen alguns aspectes en comú amb el cas alemany. Des de Bernardo Kordon fins a Osvaldo Bayer, així com Juan Jacobo Timerman o Ricardo Piglia, sembla que hi ha un consens sobre l'existència de similituds entre l'Holocaust i la guerra bruta argentina².

NOTES

1 | Per a Jorge Monteleone, durant la Segona Guerra Mundial es va produir un efecte invers al de la Primera: davant del bloqueig narratiu que apuntava Benjamin, va aparèixer la «verbositat nazi» (2003:27). Tot i que és innegable que la sofisticació de «l'aparell enunciatu del crim» va arribar a límits fins llavors desconeguts durant el nazisme, la impossibilitat de narrar l'experiència i la crisi de la memòria són dos fenòmens constatats després d'ambdues guerres. El discurs nazi es va solapar amb el silenci instaurat en aquells que van ser testimonis de la mort de milions de civils i de la destrucció de les ciutats alemanyes per els bombardejos.

2 | Vegeu Reati (1992: 76-77).

Claudio Martyniuk va escriure al diari *Clarín*:

En nuestra propia dialéctica de progreso y de reacción, de luces y de terror, el pensamiento de Adorno no es superficial o propio de la historia de las ideas de un siglo pasado. No nos es ajeno. Todavía resta reflexionar sobre la escritura de un poema después de ESMA. Aún permanece apenas esbozado el imperativo de pensar y actuar de modo que ESMA no se repita (Martyniuk, 2003).

Fernando Reati confirma aquests paral·lelismes a la introducció del seu assaig *Nombrar lo innombrable* confirmant aquests paral·lelismes:

Al leer la literatura de 'la Violencia' colombiana (el periodo de guerra civil en aquel país a partir de 1948), comprendí que existían más puntos de contacto entre el caso argentino y el Holocausto judío, que entre el argentino y el colombiano [...]. Los escritores de Colombia [...] confiaban todavía en las posibilidades miméticas de la palabra [...]. Los argentinos, en cambio, nos habíamos enfrentado a la violencia treinta años después del Holocausto, cuando ya muchas de sus enseñanzas habían pasado a formar parte de la herencia cultural de Occidente (Reati, 1992: 11-12).

La tecnificació i la banalització extrema de la mort que va comportar l'Holocaust va marcar de manera crucial la imatge del ser humà, i el va convertir des d'aquell moment, i segons Steiner, en l'«homo sapiens post-Auschwitz». Durant la guerra bruta de la darrera dictadura argentina, la violència també va esdevenir un instrument racional de la política, com un efecte pervers però intrínsec de la civilització. Aquella experiència històrica va derivar, a l'Argentina, en una radicalització d'una màxima postmoderna: la desconfiança en el subjecte logocèntric³.

1. Les pràctiques discursives de la dictadura

La era del orden es el imperio de las ficciones, pues no hay poder capaz de fundar el orden con la sola represión de los cuerpos con los cuerpos. Se necesitan fuerzas ficticias.

Paul Valéry

Andrés Avellaneda escriu que tant el cop argentí de 1930 com el de 1976 tenien com a objectiu la totalització de la violència «en la vida social y en la individual, en la reflexión, en los afectos, en la actividad económica, en la práctica espiritual» (1989: 13). La ideologia autoritària del darrer règim a l'Argentina no es va cenyir al control i la desaparició de persones, sinó que va intervenir en la cultura i la educació, en considerar-les territoris primordials de lluita. Els canals marginals de producció ideològica van ser interceptats o eliminats (universitats, editorials, premsa opositora, partits polítics, etc.) i hi va haver un esforç institucional important per imposar un nou sistema de valors nacionals. L'estil de vida argentí propugnat per la dictadura es

NOTES

3 | Cal afegir que, quant a l'àmbit històric, Argentina va tenir, a més a més, contacte directe amb els refugiats de la Segona Guerra Mundial. D'una banda, va ser el país llatinoamericà que va rebre més jueus entre 1933 i 1945 (aproximadament 45.000). D'altra banda, va refugiar a nombrosos funcionaris nazis (aquesta xifra, òbviament, resulta impossible d'especificar). Va ser el darrer país aliat en tallar les relacions amb les potències de l'Eix, eren bastant conegudes les simpaties de Perón envers el nazisme alemany i el feixisme italià. L'any 1998 es va crear una "Comisión para el Esclarecimiento de las Actividades Nazis en Argentina (CEANA), que es va encarregar d'organitzar la documentació relacionada amb el funcionament de l'anomenat «paradís de nazis».

basava, segons Avellaneda, (1989:14-15) en dos eixos: la moral del cristianisme catòlic i el respecte a la propietat privada. Allò immoral, d'altra banda, abastava tres zones: l'obscenitat, el qüestionament de la família i l'atac a l'Església o a la seguretat nacional. En la tasca de depuració ètica, la *Junta* va considerar necessària la intervenció de les classes dirigents escollides entre aquelles amb aptituds per governar a les masses.

Aquest messianisme va anar acompanyat d'una idea de grandesa original perduda, d'una edat d'or argentina (que va arribar a la fi, suposadament, a finals del segle XIX), i que va ser destruïda pel laïcisme liberal i per la democràcia. En alguns casos, el messianisme va derivar en una fantasia d'omnipotència divina, no pas exempta de cinisme. Aquesta omnipotència explica, per exemple, que el centre de detenció de la Policia Federal s'anomenés «El Olimpo», o que els torturadors afirmessin: «Solo Dios da y quita la vida. Pero Dios está ocupado en otro lado, y somos nosotros quienes debemos ocuparnos de esa tarea en la Argentina» (Calveiro, 2004: 56)⁴.

Del domini del fet nacional, la dictadura va passar ben aviat al fet mundial: els valors del Procés van ser equiparats als valors d'Occident, sota l'amenaça del materialisme, l'ateisme, el comunisme i l'individualisme de l'enemic internacional. Per a arribar a aquestes conclusions, va caldre que els ideòlegs de la dictadura obviessin obstacles com ara la condemna internacional a la violació dels drets humans a l'Argentina, fet que no va ser gaire complicat, ja que aquesta abstracció anomenada Occident restava ben lluny de designar una unitat geogràfica o política concreta, amb governs reals capaços de condemnar la *Junta Militar* (Avellaneda, 1989: 20-21).

La dictadura, en defensar l'estil de vida argentí, no tan sols va posar en marxa l'aparell legal i militar de la guerra bruta, sinó també tot un aparell lingüístic que va acabar constituint aquella ficció discursiva coneguda com a *Proceso de Reorganización Nacional*, reproduïda per militars, funcionaris adeptes, mitjans de comunicació i transmesa al conjunt de la societat civil. En una conferència de 1989, Ricardo Piglia parla de l'Estat com una institució que organitza i centralitza una autèntica xarxa de relats polítics.

La dictadura militar construyó una ficción criminal para tratar de tapan la realidad. Y yo diría, y este será sin duda uno de los temas que vamos a discutir, que muchas de las ficciones que se gestaron en la época del terror de Estado todavía persisten en la Argentina (Piglia, 2001: 97).

De fet, per a Piglia, l'antònim de la memòria no és pas l'oblit, sinó la construcció d'una memòria falsa, d'un discurs fictici que emmascara l'experiència col·lectiva. La societat és una trama de relats, i l'Estat és «una máquina de producir ficciones» (2001: 102). A *Crítica y ficción*

NOTES

4 | Messianisme catòlic i autosacralització són només dos dels elements del programa dictatorial argentí que es poden vincular al franquisme espanyol, d'on ja s'havia inspirat de forma explícita Onganía entre 1966 i 1970. Si els militars de la *Junta* es van investir ells mateixos com a salvadors de la pàtria argentina en nom de Déu, Franco solia desfilars cobert amb un pal·li, com un símbol de les representacions de la Verge, els sants i l'hòstia consagrada.

(1986), Piglia explica la següent anècdota: en tornar a Buenos Aires l'any 1977, després d'un breu viatge, va adonar-se dels canvis en la senyalització dels carrers; a les parades dels autobusos, un cartell nou anunciava «Zona de detención». Piglia reflexiona respecte aquest fet:

Tuve la impresión de que todo se había vuelto explícito, que esos carteles decían la verdad. La amenaza aparecía insinuada y dispersa por la ciudad. Como si se hiciera ver que Buenos Aires era una ciudad ocupada y que las tropas de ocupación habían empezado a organizar los traslados y el asesinato de la población sometida. La ciudad se alegorizaba. Por lo pronto ahí estaba el terror nocturno que invadía todo y a la vez seguía la normalidad [...]. El efecto siniestro de esa doble realidad era el efecto de la dictadura. La amenaza explícita pero invisible fue uno de los objetivos de la represión. Zona de detención: en ese cartel se condensaba la historia de la dictadura (2001: 107).

Si el llenguatge quotidià va ser colonitzat pel lèxic dictatorial, el llenguatge dictatorial va treballar esquizofrènicament amb eufemismes que evitaven anomenar la mecànica del terrorisme d'Estat, i l'orientava cap al lèxic de la burocràcia, del progrés i de la medicina: torturar era «interrogar», matar «mandar para arriba» o «hacer la boleta», segrestar «chupar»; els escamots de segrest eren «patotas», els morts «bultos» o «paquetes» y arrencar una confessió per mitjà de la tortura, «quebrar»⁵. L'esquizofrènia col·lectiva provocada pel discurs dictatorial va ser també resultat del contrast entre certes accions incomprensibles dels agents estatals del terror, i la racionalitat dels procediments a l'interior dels centres de detenció. És el que Pilar Calveiro (2004:81) defineix com a lògica perversa de l'Estat concentracionari.

2. Maniqueisme, autoritarisme i cosificació

Quin és, però, l'origen de tal nivell d'autoritarisme? Sergio Bufano (1984) apunta que la conquesta espanyola va deixar a l'Amèrica Llatina una tradició molt influenciada pel messianisme i el dogmatisme religiós que explica, segons ell, determinades pràctiques del poder a l'Argentina, l'anhel per la totalitat i la imposició d'una única veritat com a absoluta. Segons Reati, el discurs maniqueu que va caracteritzar la ideologia argentina durant els anys 70 i 80 té una explicació també a partir de la tendència espanyola a l'antagonisme polític. Davant del mite estès de l'Argentina europea i civilitzada, Reati (1992:39) destaca també les reflexions d'Eduardo Pavlovsky i Jorge B. Rivera, que expliquen la guerra bruta a través d'un primitivisme persistent que es compara amb els fets d'Haití i la violenta fundació indígena de la ciutat de Buenos Aires. Per a Leopoldo Allun (1983), l'origen de l'autoritarisme de l'Amèrica Llatina es remunta a la configuració dels estats capitalistes del segle XIX i a la desconfiança de les

NOTES

5 | Calveiro (2004) i Martyniuk (2004) recullen en els seus assaigs un ampli repertori del lèxic eufemístic de la *Junta Militar*.

classes dirigents envers la democràcia. Això va acabar derivant al llarg del segle XX en un seguit d'estats repressors que van alternar el populisme aparentment democràtic amb els règims militars.

Deixant de banda el seu origen històric remot, a partir del 1976 el maniqueisme ideològic dels anteriors governs militars es va intensificar a l'Argentina, fins a arribar a nivells de vertadera paranoia, que van desembocar en l'intent d'aniquilar qualsevol tipus d'oposició al règim. La dictadura va elaborar un discurs que justificava la suspensió dels drets civils i la massacre a l'enaltiment d'una suposada defensa de la nació. El fet de crear dues esferes socials i ideològiques enfrontades és allò que Calveiro anomena «lògica binària» del totalitarisme. Partint d'aquesta lògica, Argentina es trobava enmig d'una guerra contra els subversius, idea que, segons Calveiro, no va ser desmentida per la guerrilla, que «prefería representarse como un Ejército que desafiaba a otro antes que como una pequeña fuerza insurreccional» (2004: 89). Seguint aquest mateix enfocament, diu Reati:

El tono mesiánico es evidente al traspolarse el conflicto social argentino a una lucha que no solo trasciende las fronteras geográficas («guerra mundial») sino incluso las temporales («atravesamos los siglos»), convirtiendo el enfrentamiento en parte del batallar eterno entre el Bien y el Mal. Los representantes del gobierno, imbuidos de una mística y una misión que creen divina, se sienten combatientes de una batalla que transcurre tanto en tierra como en las esferas celestiales (Reati, 1992: 44).

El maniqueisme de la dreta militar ha estat analitzat per Reati (1992:46-47) paral·lelament a la construcció d'un imaginari argentí d'esquerres tant o més messiànic i maniqueu. Les semblances es poden explicar per la difusió general dels tics de l'autoritarisme, però també per l'evolució *per se* de l'esquerra peronista. La militarització i l'abolició del dissentiment van afeblir l'organització de les guerrilles, ja prou desarticulades en el moment en què es va produir el cop d'Estat de 1976. «La guerrilla había comenzado a reproducir en su interior, por lo menos en parte, el poder autoritario que intentaba cuestionar» (Calveiro, 2004: 17).

L'estructura antagonista dels discursos socials que circulaven a l'Argentina abans del cop d'estat va ser discutida en de la ficció literària per mitjà de l'elaboració de nous discursos simbòlics i oblics, allunyats del realisme social més mimètic identificat amb l'esquerra dogmàtica de la dècada dels 60. Per fer front al retrat extremista de l'heroi i el botxí, així com al monòleg de la dictadura, va imperar una nova tendència – a vegades polifònica – centrada en l'aprofundiment en la veu de l'altre, traçable tant en narrativa com en poesia⁶. Segons Andrés Avellaneda:

NOTES

6 | En un article titulat «Literatura, ideología y figuración literaria», Beatriz Sarlo fa al·lusió indirectament al model bajtinian d'anàlisi en escriure que el monòleg del Procés va rebre com a resposta «un modelo formalmente opuesto: el de la pluralidad de sentidos y la perspectiva dialógica» (1987, 40).

El alejamiento del canon realista, que hasta la década anterior había sido preponderante, se intensifica a partir de 1982-83, debido en parte a que el periodo represivo promovió un alejamiento de aquellas formas que evidenciaran el referente histórico e indicaran un interés o una interpretación de la realidad política (en Reati, 1992: 56).

Tot i que va ser sens dubte influent, no es pot parlar de la por a la repressió com a l'únic motiu que explica la fugida de la mimesi realista, ja que la tendència es repeteix en la literatura dels exiliats, així com d'aquells qui van escriure però no van publicar durant la dictadura. D'altra banda, el maniqueisme va actuar gràcies a la deshumanització i fins i tot la negació de l'altre, fet que explica la gran importància de l'alteritat en la literatura argentina d'aquest període. La cosificació que calia combatre provenia d'una doble passivitat: la que va injectar en les víctimes de la violència d'Estat la deshumanització progressiva a la qual van ser sotmeses, i la d'una societat que sabia, o sospitava, que existia una massacre i que no la va impedir. Coartar el país per a de mantenir controlat el país va esdevenir, com en moltes altres ocasions, una estratègia de l'autoritarisme, i va provocar la percepció col·lectiva del que Batjín va definir com a una «existència en lo ajeno», una «pèrdua del ser». En analitzar aquesta relació entre acció i identitat, Batjín ho exemplifica així a *Estética de la creación verbal*:

Cuando dejamos de utilizar, a consecuencia de alguna enfermedad, algún miembro, por ejemplo una pierna, esta se nos presenta como algo ajeno, 'no mío', a pesar de que en la imagen externa y visible de mi cuerpo sin duda sigue perteneciendo a la totalidad (Batjín, 1982: 45).

A *Lenguaje y silencio* (1976), Steiner analitza la deshumanització com un efecte buscat per la lògica dels camps de concentració. Buchenwald o Auschwitz eren autèntiques fàbriques de destrucció de masses, amb cadenes de muntatge amb la mort com a únic producte final. Abans d'arribar-hi, però, els presos eren humiliats, torturats i esgotats en contra de la seva voluntat, fins al punt de veure's forçats a renunciar a la pròpia humanitat per sobreviure. La manca de resistència i la cosificació són, des d'aquest punt de vista, els resultats directes de la violència (2003:191). A l'Argentina, molts dels supervivents han relatat que els presoners eren considerats com a pertinences dels oficials o dels centres de detenció, i eren transferits cap a altres centres en concepte de préstecs o regals. Abans d'Steiner, Simone Weil ja havia arribat a conclusions similars sobre la violència. A *La gravedad y la gracia* (1947), la pensadora francesa parla sobre la relació especular entre víctima i victimari:

La fuerza hace del hombre una cosa, el «inútil peso de la tierra», y el cadáver es la máxima expresión de esa cosificación, el efecto supremo de la fuerza, como la muerte física es el grado supremo de la desgracia [...]. El contacto con la espada supone la mancha misma, tanto da que se haga por el lado de la empuñadura como por el lado de la punta (Weil,

1994: 31 y 106).

En referència a la dictadura argentina, Calveiro apunta que «denigrar y denigrarse son parte de una misma acción. En este sentido, la dinámica del campo, al buscar la humillación de los secuestrados, encontró el denigramiento de su propio personal» (2004: 103). Els buròcrates de la màquina criminal de la dictadura eren peces de l'engranatge, simples objectes, tot i que objectes responsables del que va ocórrer, cadascú des de la seva posició. Si la humanitat és, tal com assegurava Levinas, una resposta a la mirada de l'altre, els que van encaputxar i van fer desaparèixer persones són «cosas sin ser», «artefactos hacedores del terror» (Martyński, 2004: 114).

A l'hora de fer front a la cosificació i a la mort encoberta, la ficció d'aquest període va elaborar un discurs en què l'alteritat era molt present, la violència era extremadament visible, tenia agents recognoscibles i era el resultat d'una voluntat (assassinat, suïcidi, violació, etc.). En parlar de Dostoievski, Bajtín apunta que en el món del novel·lista rus «no existen las muertes como hecho orgánico objetivo en el que no participe la conciencia del hombre activa y responsable» (1982: 342). La funció que compleixen aquestes morts és la mateixa en la ficció argentina de dictadura i postdictadura. En aquesta ficció, el dialogisme va ser també una forma de resistència discursiva envers el maniqueisme del discurs autoritari. Segons Bajtín, que va fer especial atenció a les condicions socials i ètiques de la cosificació dins el capitalisme⁷, una relació dialògica és l'única actitud que garanteix a l'altre «su libertad y su carácter inconcluso» (1982: 332). La cita que ve a continuació qualifica la relació entre el discurs monològic i la cosificació, i dins del discurs monològic s'inclou, no només el dictatorial, sinó també el de les ficcions que, des de qualsevol ideologia, exposen una visió unívoca de l'ésser humà i de la realitat:

El monologismo en sí mismo niega la existencia fuera de sí mismo de las conciencias equitativas y capaces de respuesta, de un otro yo (el tú) igualitario. Dentro de un enfoque monológico (en un caso límite puro); el otro sigue siendo totalmente objeto de la conciencia y no representa otra conciencia [...]. El monólogo está concluido y está sordo a la respuesta ajena, no la espera ni le reconoce la existencia de una fuerza decisiva. El monólogo sobrevive sin el otro y por eso en cierta medida cosifica toda la realidad. El monólogo pretende ser la última palabra. Encubre al mundo y a los hombres representados [...]. El diálogo inconcluso es la única forma adecuada de expresión verbal de una vida humana auténtica (Bajtín, 1982: 334).

El discurs i la història oficial de la darrera dictadura argentina es van combatre amb ficcions parcials, fragmentades, provisòries. Els monòlegs van deixar pas a la presència de la veu de l'altre. Entès com un símptoma d'antics dogmatismes, es va substituir el realisme social per una nova estètica de caràcter al·legòric i de lectura

NOTES

7 | A *Estética* (1982) Bajtín diu: «Dentro del capitalismo, la cosificación es una forma de violencia (económica, política e ideológica) contra la que solo es posible luchar con medios externos: "violencia revolucionaria justificada"» (339).

ambigua. La cerca d'una versió de la realitat va quedar obsoleta davant de la posada en marxa de la discussió ideològica (entesa en el sentit bajtinià). Segons Beatriz Sarlo,

[e]nfrentada con una realidad difícil de captar, porque muchos de sus sentidos permanecían ocultos, la literatura buscó las modalidades más oblicuas (y no solo a causa de la censura) para colocarse en una relación significativa respecto del presente y comenzar a construir un sentido de la masa caótica de experiencias escindidas de sus explicaciones colectivas (1987: 34).

Trencar amb la mimesi va ser, per a Sarlo (1987:58-59), una manera de discutir la lògica de l'ordre natural, imposada pel Règim amb la intenció de dividir els ciutadans entre lleials patriotes i enemics. Davant el discurs dictatorial, va ser més que mai necessari accentuar el caràcter convencional de tot tipus de representacions. Aquesta resistència a la representació realista de l'experiència es va convertir en un lloc comú pels escriptors argentins, fins i tot des de l'exili.

En avaluar les diferents posicions, abans d'acabar, sembla haver-hi un consens crític en la consideració de tres propietats bàsics en la ficció del període: el dialogisme com a resposta al monòleg ideològic de la dictadura; la presència dels fantasmes de la subversió i el complot; i l'al·legoria com a una forma obliqua de reorganització del caos i la resposta ambigua per allò incompreensible.

La trama del discurs autoritari es va construir com una forma de legitimació de l'acció punitiva contra els anomenats subversius, considerats com a estranys, immorals, perillosos, culpables i subhumans, entre els quals s'hi incloïa tant guerrillers, polítics i sindicalistes, com defensors dels drets humans, intel·lectuals, o persones que per motius diversos es van englobar dins de l'oposició. Calveiro cita l'explicació que rep un sacerdot segrestat en boca del seu torturador: «Vos no sos un guerrillero, no estás en la violencia, pero vos no te das cuenta que al irte a vivir allí (a la villa de emergencia) con tu cultura, unís a la gente, unís a los pobres, y unir a los pobres es subversión» (2004: 90-91).

Tal com apunta Avellanedo, el Procés va fer circular la idea d'un «plan diabólico maquinado pacientemente a lo largo de muchos años por obra de ideólogos que llevaron a cabo con éxito una tarea de “subversión intelectual”» (1989: 15). Aquest complot es va poder materialitzar mitjançant la infiltració dins del món de l'art, de la cultura i de l'educació dels ideòlegs comunistes, que suposadament posaven en perill la població més indefensa, els joves i nens que calia defensar per la dictadura. Les mesures que es van prendre per a combatre de manera oficial el complot van ser la reforma del sistema educatiu i cultural, així com la promoció dels valors morals de l'ésser nacional; oficiosament, la guerra bruta estava en marxa.

Dins de la lògica discursiva dictatorial, la subversió va ser anunciada com allò invisible, i el subversiu com a l'enemic que no es veu: un infiltrat sense bandera ni rostre, que dissimulava i actuava a l'ombra. Pilar Calveiro cita a *Poder y desaparición* aquestes paraules del General Camps: «Aquí libramos una guerra. No desaparecieron personas, sino subversivos» (2004: 37 y 89). Aquest discurs nacional no es va inaugurar el 1976, sinó que es remunta, segons Avellaneda (1989: 15) a finals dels anys 50, quan es va instituir la idea del censor com a pedagog i salvaguarda del país enfront els perills de la penetració ideològica enemiga, corruptora i subversiva. De fet, la conspiració i la paranoia que travessa la ficció de la darrera dictadura argentina ja era un dels eixos centrals del relat històric nacional argentí. Piglia fa referència a aquesta constant, i la llegeix en clau de melodrama:

La concepción conspirativa de la historia tiene la estructura de un melodrama: una fuerza perversa, una maquinación oculta explica los acontecimientos. La política ocupa el lugar del destino. Y esto en la Argentina no es una metáfora: en los últimos años la política secreta del Estado decidía la vida privada de todos. Otra vez la figura de la amenaza que se planifica desde un centro oculto (en este caso la «inteligencia del Estado») y se le impone a la realidad. Es lo que sucedió con el golpe de 1976 (2001: 36).

Es va considerar el llenguatge com l'instrument més eficaç de l'enemic. És per això que no resulta estrany que Armando Lambruschini veiés com una «tarea militar seguir con atención los giros idiomáticos, ciertas modas verbales, para saber qué clase de compulsiones está sufriendo la libertad de raciocinio colectivo» (en Avellaneda, 1989: 17). El terreny intel·lectual va ser concebut com un cap de lluita paral·lel al militar. La persecució cultural dels subversius (docents, científics, escriptors, periodistes) incloïa decrets, empresonaments, exilis i desaparicions que formaven part de l'anomenada «estrategia global contra la subversión». De manera curiosa, Perón, que més tard va condemnar els guerrillers, va ser capaç d'afirmar l'any 1970: «La subversión debe progresar» o «Lo que está entronizado es la violencia. Y solo puede destruirse por otra violencia. Una vez que se ha empezado a caminar por ese camino no se puede retroceder un paso. La revolución tendrá que ser violenta» (Calveiro, 2004: 15).

Per a Jorge Monteleone (2002:21), fer desaparèixer l'enemic era l'única manera de demostrar que es tractava d'un infiltrat social invisible, tal com el dibuixava el discurs oficial. L'Estat va combatre la suposada activitat clandestina dels subversius amb una acció criminal clandestina, que no va ser ni vista ni anomenada públicament. El General Bustamante ho il·lustrava d'aquesta manera: «En este tipo de lucha el secreto que debe envolver las operaciones especiales hace que no deba divulgarse a quién se ha capturado y a quién se debe capturar. Debe existir una nube de silencio que lo rodee todo»

(Calveiro, 2004: 278). La lògica de la invisibilitat es va traslladar fins als centres de detenció, on als detinguts se'ls privava de nom, eren encaputxats, immobilitzats i silenciats, en espera de la tortura que els faria parlar just abans de ser assassinats. El fet de no deixar cap rastre del cadàver, o convertir-lo en un N.N. (anònim, irreconeixible, *nescio*) va ser el darrer pas de la desaparició.

3. Tecnologies de la violència i el nou organicisme

La guerra bruta, començada per la *Junta Militar* entre 1976 i 1983, va elaborar una nova tecnologia de repressió que consistia, com ja se sap, en la desaparició sistemàtica dels cossos de ciutadans torturats i assassinats. Les desaparicions tenien diverses finalitats: ocultar les proves de l'existència de terrorisme d'Estat; privar dels rituals de mort al cercle més íntim dels desapareguts i a la societat que integraven; crear un estat de psicosis col·lectiva a la qual també anava dirigida l'aparició calculada de cadàvers anònims al carrer, amb rastres d'haver sofert una violència extrema. Com a pràctica discursiva, la tecnologia de la violència que es va desenvolupar durant la dictadura va transformar, a més, les formes de comunicació del dia a dia, i va impregnar inevitablement tot el llenguatge social.

La desaparició va ser una tecnologia repressiva del poder militar i, a més, el gest final de la negació progressiva de la humanitat a la qual van ser sotmeses milers de persones durant la dictadura. El seu correlat institucional eren els centres de detenció, creats abans del cop, durant el govern de Isabel Perón. Tot el que succeïa allà dins adoptava, tal com indica Calveiro (2004:39) l'aspecte d'un procediment burocràtic, legalitzat per superiors jeràrquics. L'obligació d'obeir i la divisió de les tasques van afavorir la sensació de manca de responsabilitat moral entre el personal d'aquests centres, que mantenien en funcionament la maquinària assassina.

Com apunta Reati (1992:30), la destrucció dels cossos que va suposar la guerra bruta va invertir l'evolució del càstig tal com s'entenia en les societats burgeses, de manera que va anar substituint la tortura i l'exhibició pública de cadàvers per la clausura dels cossos delictius dins de presons per a convertir-los en objecte de coneixement i poder. La tortura no va ser una excepció aberrant de la dictadura, sinó la sistematització i l'aprofundiment en la lògica del càstig físic que s'exercia a militars, presos polítics, conscrits i fins i tot delinqüents comuns des de principis del segle XX. «Cada soldado, cada cabo, cada oficial, en su proceso de asimilación y entrenamiento aprendió la prepotencia y la arbitrariedad del poder sobre su propio cuerpo y dentro del cuerpo colectivo de la institución armada» (Calveiro, 2004: 11). El Procés simplement va burocratitzar la tortura i la massacre, i les va convertir en una rutina difícil de

qüestionar⁸.

La mateixa dictadura que va fer desaparèixer els cossos dels dissidents. Va conceptualitzar la societat, paral·lelament, com un cos essencial en el qual s'encarnaven el Bé i el Mal, entesos des de la lògica cristiana. L'antic organicisme⁹ es va transformar, afavorit per les noves tecnologies mèdiques del cos: en la nova versió capitalista, el Bé i el Mal essencials eren la salut i la malaltia, i calia que fos eradicada del cos social mitjançant els cossos individuals. L'acció militar de la dictadura va ser qualificada, així, com a una «labor de saneamiento», quelcom que – més enllà de l'eufemisme autojustificador – es pot veure com una coherència interna de la lògica organicista de l'estat autoritari. Segons Reati, dins d'aquesta lògica:

se trata a la sociedad como un cuerpo sujeto a posibles infecciones, cánceres, contagios de gérmenes extraños, y se cree necesaria la operación o extirpación de los órganos contaminados. La metáfora del cuerpo enfermo/cuerpo sano está implícita en la política represiva (1992: 44).

Piglia, amb paraules molt semblants, també feia al·lusió al fenomen:

Antes que nada se construyó una versión de la realidad, los militares aparecían en ese mito como el reaseguro médico de la sociedad. Empezó a circular la teoría del cuerpo extraño que había penetrado en el tejido social y que debía ser extirpado. Se anticipó públicamente lo que en secreto se iba a hacer al cuerpo de las víctimas (2001: 36).

Per a Juan Corrandi (1985), la subversió va ser considerada com un malestar del cos social, una malaltia que calia purgar. Beatriz Sarlo apunta a la presentació de l'enemic com a individu patològic i desequilibrat, i cita les paraules del Vicealmirall Lambruschini: «La subversión es un fenómeno psicótico que, enmascarado en una ideología, se crea en el campo político» (1987: 37). És a dir, una conducta anormal, un desviament que ha de ser disciplinat a tots els nivells (cal recordar que, com diu Foucault, l'objectivització dels cossos va ser fundada en el llenguatge i en els discursos de poder). Evidentment, aquestes tecnologies de la violència no tan sols van impregnar les formes de comunicació quotidianes, sinó que van generar, com tota pràctica discursiva, mecanismes de resistència.

4. Conclusions. La crisi de l'experiència

Després de la dictadura, es va plantejar a l'Argentina la necessitat d'una clausura de la memòria col·lectiva per la reconstrucció democràtica del país. Aquesta acció de creu i ratlla va ser justificada amb l'anomenada «teoría de los dos demonios», que repartia

NOTES

8 | Calveiro denomina aquesta naturalització sinistra com a «vaciamiento de la muerte» (2004: 34).

9 | El terme ha estat usat en diverses ocasions per Reati (1992) i Sarlo (1987). L'organicisme social es va defensar en l'Argentina de principis de segle pel sociòleg Carlos Octavio Bunge, que va obrir pas per a autolegitimacions biologicistes de l'Estat en el futur. La seva recuperació en la dictadura té molt a veure, a més, amb la recuperació dels valors organicistes durant el nazisme.

equitativament la responsabilitat dels successos entre el govern militar i la guerrilla revolucionària, i que col·locava el poble argentí en la posició de víctima. Aquesta teoria va anar acompanyada a nivell institucional per les lleis de *Punto y Final* (1986), *Obediencia Debida* (1987) i *Indulto* (1989), que es justificaven fonamentalment des de la fragilitat dels governs civils i la necessitat d'estabilitzar el país. L'any 2004, després de l'acte oficial de la cessió de l'ESMA per la construcció del Museo de la Memoria, el diari *La Nación* ratificava de nou el seu suport a l'indult de Menem, mentre que altres diaris com *Clarín* matisaven postures anteriors, i apuntaven la impossibilitat de jutjar de la mateixa manera la repressió de la dictadura i les accions de la guerrilla¹⁰.

El 1966 va sortir un número monogràfic de la revista *Confines*, titulat «Memoria y terror en la Argentina 1976-1996», on Casullo (el director), Foster i Kaufman, entre d'altres, plantejaven la necessitat no tan sols de recordar i condemnar el passat dictatorial, sinó també de tornar a pensar-hi políticament. Aquest número forma part d'una nova onada revisionista inaugurada a mitjans de la dècada dels 90 i anomenada el «boom de la memòria»¹¹, i del qual formaria part un altre exemplar de 1997 de la revista *Punto de Vista*: «Cuando la política era joven: Eva Perón, años setenta, democracia, populismo»¹². El boom de la memòria va permetre rescatar de l'amnèsia col·lectiva la història recent de la dictadura, però la va convertir, a la vegada, en un producte de consum. Això és el que van assenyalar aquell mateix any tant Calveiro (2004:163) com Martyniuk (2004:51 i 130), que lamenten la saturació del públic, la banalització de les atrocitats i la superficialitat ideològica dels acostaments a la dictadura, que tendien a alimentar la teoria exculpadora dels dos dimonis. A més, com diu Martyniuk, «con misticismo se hizo del desaparecido una figura vacía de sustancia, sacralizada, un absurdo sin sentido, una idolatría» (2004: 51).

La ceguera, el silenci, o l'oblit dels abusos polítics no van ser objecte d'una anàlisi crítica sistemàtica fins a finals dels anys 80, però els seus efectes van estructurar la ficció argentina de tota la dècada mitjançant el que Francine Masiello anomena «internalización de los modos de terror» (1987: 11). En referència a la pel·lícula *Tiempo de Revancha* (Adolfo Aristain, 1981), la professora de Berkeley afirma:

El protagonista que ya no podía seguir viviendo con la mentira de su silencio autoimpuesto, mediante el cual ocultaba la verdad de lo que había visto, se corta la lengua con una navaja; de una vez por todas su fingida mudez se convierte en una realidad permanente (1987: 11-12).

La repressió va aconseguir paralitzar la resistència popular, així com minimitzar l'abast de l'aparell cultural. Els seus efectes van ser simptomatitzats tant per la població com per la ficció del període, i es

NOTES

10 | Ambdues editorials són del 28 de març del 2004. En relació amb el tema, es pot consultar un article publicat el 31 de març del 2004 a la revista electrònica *Diario de diarios* (<http://www.diariosobrediaros.com.ar/dsd/diaros/-zona_dura/31-3-2004.htm>, [20/2/2008]).

11 | El boom de la memòria va ser, segons Gabriela Cerrutti (1997), una nova etapa en la relació de l'Argentina amb la darrera dictadura, inaugurada després de la fundació de l'agrupació HIJOS (*hijos por la Identidad y la Justicia contra el Olvido y el Silencio*) l'any 1995.

12 | Vegeu *Confines* n° 3 i *Punto de Vista* n° 58 (any XX).

va convertir en determinats casos en mètodes de denúncia.

Fernando Kofman es remunta a l'assaig d'Steiner anteriorment citat, *El silencio y el poeta* (1966), per defensar que l'idioma dels argentins es va veure modificat pel discurs genocida de la darrera dictadura (Kaufman, 1985: 13), i compara el període nazi amb la dictadura argentina de 1976-1983 (1985:13-14). Seguint la idea de Kofman, Jorge Monteleone escriu que un cop instaurada la democràcia, els escriptors dels anys 80 es van trobar, no només amb una societat culpable, sinó també amb una llengua culpable: «El desfase entre lo que podía ser dicho y lo que se hallaba oculto alteró toda la discursividad social y el régimen de lo visible en Argentina» (2003: 28). L'horror del Règim era mut i invisible, com les víctimes, fet que va provocar la suspensió dels relats de l'experiència i la posada en dubte de la memòria. La capacitat de designació de la paraula va quedar sota sospita, i va fer que alguns poetes (com ara Gelman) freqüentessin els límits de l'agramaticalitat. Fins i tot la mirada, l'acció fonamental del testimoni, va embogir, va quedar «corroïda»: «El enunciado poético es un ojo en suspenso» (Monteleone, 2003: 208).

Seguint aquesta línia, Martyniuk afirma que, a l'Argentina, la desaparició impossibilita la narració de l'experiència: la violència va endur-se els testimonis del genocidi: «La desaparición solo podría ser mostrada» (Martyniuk, 2004: 18). El relat impossible dels fets va produir una repulsa de l'experiència com a forma de legitimació del discurs. Davant d'aquesta realitat, la proposta de Martyniuk és començar des de zero: «Insistir, aun chocando con el fracaso. Insistir en las correspondencias experiencia y conocimiento; experiencia y relato» (2004: 94). El seu assaig *Fenomenología de la desaparición* formula la paradoxa a la qual s'enfronten aquells que tracten d'aprofundir en el tema, un fenomen que ve acompanyat de l'abolició del fenomen mateix (el rastre del crim, de les víctimes i dels assassins són esborrades). La missió dels botxins era fer parlar el cos, per després emmudir-lo, fer-lo invisible. A partir d'aquí, Martyniuk fa una aproximació al cul-de-sac d'Adorno: : «Creo inútil a la literatura [...], el arte está arruinándose» (2004: 91). Al final, però, conclou que és impossible narrar l'experiència col·lectiva del genocidi amb aquest imperatiu: «Escribir no sobre, escribir desde la desaparición» (2004: 89).

En reflexionar sobre el nazisme, Arendt va escriure que els totalitarismes deixen els ciutadans en un estat fonamental de solitud. Per a Batjín, la irrupció de la paraula individual s'empara en la col·lectivitat d'una societat justa, en la qual són possibles les relacions dialògiques. Una societat autoritària, en canvi, aïlla les veus de la coral i les condemna a un silenci atroz:

El rompimiento individual y absolutamente solitario del silencio absoluto tiene un carácter horrible y pecaminoso, degenera en un grito que se asusta de sí mismo y se agobia a sí mismo con su existencia importuna y desnuda; la violación solitaria y totalmente arbitraria del silencio impone una responsabilidad infinita o resulta ser injustificadamente cínica; la voz puede cantar tan solo en una atmósfera cálida, en la atmósfera de un posible apoyo por parte del coro, de una fundamental no soledad sonora (Bajtín, 1982: 150).

A partir de 1976, la fractura que el cop d'estat va produir a l'Argentina va aïllar els discursos socials que fins llavors es trobaven en procés. L'estratègia d'atomització va ser tan, o més, efectiva socialment que la censura, i explica parcialment la tendència a l'el·lipsi, el suggeriment i l'al·legoria presents a la literatura del període. Bajtín ja va apuntar que és impossible deslliurar-se dels discursos històrics perquè, facin el que facin els homes, «la palabra no olvida su camino» (1986: 283).

Bibliografía

- ALLUB, L. (1983): *Orígenes del autoritarismo en América Latina*, México: Katún.
- AVELLANEDA, A. (1989): «Argentina militar: los discursos del silencio» en Kohut, K. y Pagni, A. (eds.), *Literatura argentina hoy. De la dictadura a la democracia*, Frankfurt/Main: Vervuert Verlag, 13-30.
- BAJTÍN, M. (1982): *Estética de la creación verbal*, México: Siglo XXI.
- BAJTÍN, M. (1986): *Problemas de la poética de Dostoievski*, México: FCE.
- BALDERSTON, D.; et al. (1987): *Ficción y política. La narrativa argentina durante el proceso militar*, Buenos Aires: Alianza.
- BENJAMÍN, W. (1991): *Para una crítica de la violencia y otros ensayos, Iluminaciones IV*, Madrid: Taurus.
- BUFANO, S. (1984): «La violencia y la muerte, esos hábitos inmorales», *Clarín Cultura y Nación*, 4/10/1984, 4-5.
- CALVEIRO, P. (2004): *Poder y desaparición. Los campos de concentración en Argentina*, Buenos Aires: Colihue.
- CASULLO, N. (2001): «La figura del escucha en Benjamin», *Latin American Studies Association 2001 Paper Archive*, <<http://lasa.international.pitt.edu/members/congress-papers/lasa2001/files/CasulloNicolas.pdf>>, [29/11/2011].
- CORRADI, J. (1985): *The Fitful Republic. Economic, Society and Politics in Argentina*. Boulder, Colorado: Wetview Press.
- KOFMAN, F. (comp.) (1985): *Poesía entre dos épocas (Argentina 1976-1983, Inglaterra 1930-1939)*, Buenos Aires: Satura.
- MARTYNIUK, C. (2003): «Adorno, de Auschwitz a la ESMA», *Clarín*, 12/09/2003, de septiembre de 2003, <<http://www.clarin.com/diario/2003/09/12/o-02902.htm>>, [13/2/2008].
- MARTYNIUK, C. (2004): *ESMA, Fenomenología de la desaparición*, Buenos Aires: Prometeo.
- MASIELLO, F. (1987): «La Argentina durante el Proceso: las múltiples resistencias de la cultura» en Balderston et al., *Ficción y política. La narrativa argentina durante el proceso militar*, Buenos Aires: Alianza, 11-29.
- MONTELEONE, J. (2003): «Conjura contra la lengua culpable: relato y poesía», *Mil Palabras*, nº 5, 27-32.
- PIGLIA, R. (2001): *Crítica y ficción*, Barcelona: Anagrama.
- REATI, F. (1992): *Nombrar lo innombrable. Violencia política y novela argentina: 1975-1985*, Buenos Aires: Legasa.
- SARLO, B. (1987): «Literatura, ideología y figuración literaria» en Balderston et al., *Ficción y política. La narrativa argentina durante el proceso militar*, Buenos Aires: Alianza, 30-59.
- SEBALD, W. G. (2003): *Historia natural de la destrucción*, Barcelona, Anagrama.
- STEINER, G. (2003): *Lenguaje y silencio. Ensayos sobre la literatura, el lenguaje y lo inhumano*, Barcelona: Gedisa.
- WEIL, S. (1994): *La gravedad y la gracia*, Madrid: Trotta.